

University of Groningen

Geweld in het publieke domein

Dijkstra, Jan Kornelis; Miedema, Siep

Published in:
Tijdschrift voor Criminologie

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2006

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):
Dijkstra, J. K., & Miedema, S. (2006). Geweld in het publieke domein: ongewoon of onvermijdelijk? Tijdschrift voor Criminologie, 48(1), 3-18.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Geweld in het publieke domein: ongewoon of onvermijdelijk?

Jan Kornelis Dijkstra en Siep Miedema*

Sinds de dood van Meindert Tjoelker in 1997 is het begrip zinloos geweld verankerd in de Nederlandse samenleving. Latere incidenten met fatale afloop hebben ervoor gezorgd dat zinloos geweld in het middelpunt van de belangstelling is blijven staan. Naar de omvang van geweld in het publieke domein is de laatste jaren dan ook veel onderzoek verricht (Beke e.a., 1999; Borgdorff e.a., 1998; Van Kan e.a., 1998; Young e.a., 1998; De Vries e.a., 1998). Daarnaast zijn ter verklaring van geweldsincidenten individuele kenmerken en motieven van daders onderzocht (De Haan, 2003) of is het verloop van dergelijke incidenten gereconstrueerd (Beke e.a., 2001). Ook vanuit historisch perspectief is onderzoek gedaan naar de ontwikkeling van geweld in de samenleving (Van den Brink, 2001). Dit alles heeft meer inzicht verschaft in het vóórkomen en het ontstaan van (zinloos) geweld.

Een ogenschijnlijk eenduidig verschijnsel blijkt dan bij nader inzien gecompliceerder te zijn dan de simpele beeldvorming in de media als emotieregisseur rond dergelijke incidenten doet vermoeden; daar staan immers vooral het morele oordeel en het slachtofferleed centraal. Waar 'zinloos geweld' of 'geweld op straat' doorgaans wordt geassocieerd met agressieve jongeren die veelal onder invloed van alcohol en drugs willekeurig onschuldige voorbijgangers te lijf gaan, blijkt slechts een minderheid van de onderzochte geweldsincidenten het predikaat 'zinloos' in deze betekenis te verdienen, namelijk ongeveer een derde van de geweldsincidenten zoals onderzocht door Beke en anderen (1999; 2001). In andere gevallen blijken in de diffuse relatie tussen dader(s) en slachtoffer(s) beiden actief bij te dragen aan de escalatie van het geweld (Beke e.a., 2001). Ook het idee dat het uitgaansleven *de* broedplaats voor geweldsincidenten is, wordt genuanceerd door bevindingen die aantonen dat geweld ook binnen andere publieke contexten plaatsvindt (Beke e.a., 1999; 2001; Borgdorff e.a., 1998; Van Kan e.a., 1998). Gemeenschappelijk aan deze incidenten is dat het voorbeelden van geweld zijn die plaatsvinden in het publieke domein.

In onderzoek worden echter de specifieke kenmerken van het publieke domein als omgeving waarbinnen het geweld zich voordoet, veelal niet geproblematiseerd. De plaats van handelen, het publieke domein als plaats delict, vormt slechts de geografisch gedefinieerde openbare ruimte waarbinnen de geweldsincidenten zich voordoen. Daarbij fungeren verschillende contexten zoals buurt, uitgaansgebied, winkelgebied of openbare weg, als plaatsbepalende categorie waaronder verschillende incidenten kunnen worden geschaard (Beke e.a., 1999; 2001) of worden ze

* We danken Willem de Haan voor het beschikbaar stellen van de in dit artikel gebruikte processen-verbaal. Verder danken we de referenten en de redactie van TvC voor hun vruchtbare commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

onderscheiden om de aanleiding van incidenten te categoriseren (Van Kan e.a., 1998). Een analyse van de kenmerken van de omgeving waarin de geweldsincidenten zich voordoen, is vooralsnog achterwege gebleven.

In dit artikel wordt getracht deze lacune te overbruggen door expliciet het publieke domein als plaats van handelen van geweldsincidenten te analyseren. Dat houdt in dat het publieke domein in eerste instantie als macrosociologisch systeem wordt geanalyseerd op kenmerken die een mogelijke, zelfstandige criminogene, en soms escalerende werking hebben. We zijn ons daarbij bewust van het gegeven dat handelen op microniveau en geaggregeerde uitkomsten op macro-niveau elkaar wederzijds beïnvloeden. De vragen die we theoretisch willen beantwoorden zijn:

- Wat zijn de sociologische kenmerken van het publieke domein als sociale handelingsruimte?
- In hoeverre hebben deze kenmerken een potentieel criminogene werking met betrekking tot interacties tussen onbekenden in het publieke domein?

In eerste aanleg inventariseren we vooral welke omgevingskenmerken structurerende en voldoende voorwaarden vormen, waaronder in bepaalde omstandigheden en contexten ontmoetingen tussen onbekenden kunnen transformeren tot gewelddadige incidenten.

In de volgende paragraaf wordt gestart met een nadere afbakening van het verschijnsel zinloos geweld. Vervolgens wordt het publieke domein onderworpen aan een nadere theoretische analyse en worden kenmerken van dit domein onderscheiden. Daarna wordt beargumenteerd op welke wijze deze kenmerken van het publieke domein condities creëren die de kans op geweldsincidenten vergroten dan wel verkleinen. Ten slotte worden twee concrete voorbeelden, ontleend aan processen-verbaal, geanalyseerd. Doel daarvan is na te gaan of de door ons gepostuleerde theoretische kenmerken een zekere empirische geldigheid hebben.

Geweld tussen onbekenden

In onderzoek naar zinloos geweld worden uiteenlopende definities gehanteerd. Zo wordt zinloos geweld bijvoorbeeld omschreven als 'een spontane vorm van geweld die zich kenmerkt door zijn incidentele aard en de willekeur waarmee het slachtoffer wordt gekozen' (Beke e.a., 1999; Young e.a., 1998; Van den Brink, 2001). Het WODC definieert zinloos geweld als 'een spontane vorm van fysiek geweld (of dreiging) waarbij het opzettelijk verwonden of doden van iemand centraal staat (expressief geweld). Het geweld kenmerkt zich door zijn incidentele aard, en ook door de willekeurige wijze waarop de dader het slachtoffer kiest' (WODC 1999). Schuyt (1999) ten slotte pleit voor het gebruik van de term 'publiek geweld' omdat zinloos geweld een waardeoordeel impliceert 'zonder de feitelijke toedracht van het gebeurde en de beweegredenen van de dader te kennen'. Dit pleidooi voor een andere terminologie legt de vinger op een zere plek wat betreft het 'zinloze' van publiek geweld. Een vergelijkbaar pleidooi komt van Blok (1991) die eveneens pleit voor het weglaten van de term zinloos, omdat geweld moet worden begrepen als een symbolische activiteit waarin een betekenis schuilt, en derhalve voor de dader niet zinloos maar zinvol gedrag is.

Op basis van deze definities worden de volgende (deels gemeenschappelijke) kenmerken van 'zinloos geweld' onderscheiden: het zijn spontane vormen van geweld, het geweld is incidenteel van aard, de keuze voor een slachtoffer berust op willekeur of toeval, het geweld is fysiek geweld of dreiging met fysiek geweld, het opzettelijk verwonden of doden staat centraal (expressief geweld) en de plaats van het delict is het publieke domein.

Een kritische analyse van deze kenmerken in relatie tot de empirische werkelijkheid nuanceert deze kenmerken als specifiek voor geweld in het publieke domein. Vooral de kenmerken 'spontane vorm van geweld', 'keuze slachtoffer berust op willekeur' en 'opzettelijk verwonden of doden staat centraal' zijn enigszins misleidend. Ten eerste omdat het geweld veelal de uitkomst is van een ervaren provocatie en daaruit voortvloeiende escalatie, waarbij zowel dader als slachtoffer actief een rol spelen (Beke e.a., 2001). Ten tweede geldt dat de intentie om te doden of te verwonden de mogelijkheid uitsluit dat verwondingen dan wel doding wellicht een onbedoeld gevolg zijn en niet zozeer ten grondslag liggen aan intentioneel gewelddadig handelen. Bovengenoemde kenmerken hanteren wij dan ook niet voor de verdere afbakening van geweldsincidenten. In navolging van Schuyt kiezen wij eveneens voor de neutrale, niet-normatieve term 'publiek geweld' waarbij sprake is van incidenten tussen twee of meer onbekenden met (dreiging van) fysiek geweld binnen contexten van het publieke domein. Hiertoe rekenen we *niet* geweldsuitbarstingen tussen burgers en formele/informele gezagsdragers, zoals politie, portiers. Met dergelijke conflicten zijn dusdanige specifieke kenmerken verbonden dat deze buiten het bestek van dit artikel liggen (Timmer, 2003).

Hierbij kan de kanttekening worden gemaakt dat de kans om slachtoffer te worden van publiek geweld uitermate klein is. De publieke gevoeligheid met betrekking tot publiek geweld stoelt dan ook eerder op percepties van onveiligheid, waarbij ook de media een rol spelen, en het ervaren van (ernstige vormen van) hinder en overlast in het publieke domein, waarbij ook leefbaarheidsaspecten een rol spelen.

Veiligheid is dus meer dan het ontbreken van criminaliteit. Zo brengt Bauman (1999) een differentiatie aan in drie betekenissen van de beleving van veiligheid: security, certainty en safety. Safety heeft daarbij vooral de betekenis dat de burgers in hun eigen leefomgeving zich veilig voelen – met als contrast de kans op persoonlijk slachtofferschap en de subjectieve onveiligheidsbeleving als gevolg van criminaliteit. Security en certainty zijn meer abstracte begrippen en zijn te relateren aan voorspelbaarheid en bestendigheid en aan waardevastheid en zekerheid (Maas, 2002, 655).

De beleving van veiligheid is, kort geformuleerd, zowel een persoonlijk construct – het voorkomen van slachtofferschap – als een maatschappelijk issue – het zich zorgen maken om criminaliteit als maatschappelijk probleem. In dit artikel staat vooral centraal het als deelnemer aan de publieke ruimte geconfronteerd worden met onvoorspelbaar agressief gedrag van een onbekende ander. Dergelijke confrontaties vormen, in tegenstelling tot intentionele verwervingscriminaliteit met geweld – 'predatory crime' als bijvoorbeeld straatroof –, een complex geheel van interacties tussen actoren en conditionele omgevingsfactoren. Wij richten ons vooral op het laatste 'systemic' aspect.

Publiek domein

In het alledaags taalgebruik is publiek domein een 'common sense' begrip en behoeft het om die reden doorgaans geen nadere toelichting. Het is gewoon de wereld buiten de voordeur. Het kan echter op meerdere wijzen worden ingevuld en figureert dan ook in verschillende discoursen. Zo kan het publieke domein worden gezien als een ruimte die dient als literair en politiek podium voor openbaar debat en publieke meningsvorming (Habermas, 1962/1989). Het kan echter ook worden beschouwd als een puur fysiek-functionele ruimte (Burgers & Oosterman, 1992; Hajer & Halsema, 1997), waarbij de 'openbare ruimte die verzameling van bouwwerken en plaatsen in een stedelijke nederzetting (is) die door gebruik en betekenis voor de gehele stedelijke gemeenschap van belang zijn' (Burgers & Oosterman, 1992, 4). Ten slotte kan het worden beschouwd als een sociaal-relationale ruimte. De nadruk ligt hier op het publieke domein als sociale interactieruimte, 'waar we de spreekwoordelijke "ander" tegenkomen en ons moeten verhouden tot "ander" gedrag' (Hajer & Reijnsdorp, 2001, 12).

In dit artikel worden de fysiek-functionele en sociaal-relationale benadering met elkaar in verband gebracht: het publieke domein is dan een gestructureerd en gedifferentieerd sociaal systeem, een sociale (interactie)orde, waarbij de aard van de relaties tussen mensen onder contextueel bepaalde fysieke condities vorm en inhoud krijgen. Deze sociale orde is gesitueerd in meestal vrij toe- en uittreedbare ruimten, zoals een winkelgebied, uitgaansgebied, openbare weg, openbaar vervoer, gemeentehuis, school(plein) en bibliotheek. De openbare ruimte kan daarbij worden gezien als een publiek goed met verschillende schaalgroottes en gedifferentieerde 'eigendomsrechten' en toegangsstatussen. Economen hebben het niet alleen over private en publieke goederen, maar ook over semi-publieke goederen als 'club goods' en 'toll goods' op basis van eigendomsrechten, lidmaatschap en selectieve toegang dan wel 'exclusion' (Goldin, 1977). Ten aanzien van het gebruik van de openbare ruimte als publiek goed kan voorts een onderscheid worden aangebracht in de gebruikers van de 'mainstream public spheres' en 'subaltern counterpublics' die hun eigen territoria creëren en afbakenen (vgl. Fraser, 1992). Het publieke domein als interactioneel veld moet vooral worden geproblematiseerd in stedelijke contexten waar bijvoorbeeld sprake is van rivaliserende gebruikersgroepen en 'congestiecontexten'.

Door een zekere normalisering van verharding en verruwing van omgangsvormen, een ongelukkige combinatie van permissiviteit en assertiviteit, komen individuele vrijheden en fysieke integriteit onder druk te staan en loopt de ander het risico geschoffeerd te worden, waarop weer gereageerd kan worden. Corrigerend optreden door burgers onderling kan dan ontaarden in publiek geweld als de aangesprokenen dergelijke correcties negatief, als een inbreuk op hun vrijheid of persoonlijke identiteit ervaren. Het risico van onvoorspelbare confrontaties, het gevoel geen greep meer te hebben op situaties, tast de veiligheid van het maatschappelijke verkeer aan. Maar als gebruikers van het publieke domein weten we ook dat de meeste ontmoetingen met onbekenden 'normaal' verlopen. De vraag is dan ook welke mechanismen in het publieke domein een rol spelen wanneer dergelijke ontmoetingen uitmonden in gewelddadige confrontaties.

Relaties in het publieke domein

Vanuit historisch perspectief en in vergelijking met het privé-domein worden de volgende kenmerken van relaties in het publieke domein onderscheiden: anonimiteit, gelijkheid en niet-functionele afhankelijkheid.

Anonimiteit

Een relevant kenmerk voor relaties binnen het stedelijke publieke domein is anonimiteit. Dit geldt met name wanneer we het publieke contrasteren met het privé-domein, waarin relaties de (geïdealiseerde) vorm hebben van persoonlijke intieme relaties. Relaties in het publieke domein worden gekenmerkt door onpersoonlijkheid, soms onverschilligheid, en anonimiteit (Breeuwsma, 2001; Brunt, 1989, 1991; Goffman, 1971; Lofland, 1973; maar zie ook Müller, 1998, 2000, die vooral de positieve ontmoetingskanten van de publieke ruimte benadrukt).

Anonimiteit kan worden gekenschetst als het ontbreken van informatie over de identiteit van de ander (Goffman, 1971/1963). Identiteit bestaat uit een sociale en een persoonlijke component. Een sociale identiteit heeft betrekking op 'eenvoudig' direct waarneembare (sociale) kenmerken zoals geslacht, leeftijdscategorie, afkomst. Kennis nemen van deze kenmerken stelt ons in staat individuen in sociale groepen te categoriseren ('categorical knowing', Lofland, 1973). De persoonlijke identiteit heeft betrekking op niet direct waarneembare kenmerken van personen zoals naam en biografisch verleden (Goffman, 1971/1963). Voor het kennen van de persoonlijke identiteit ('personal knowing', Lofland, 1973) is contact met de ander een noodzakelijke voorwaarde. Intieme en persoonlijke relaties zijn die relaties met mensen 'whom we have met, with whom we have shared time and space and information' (Lofland, 1973, 17).

De leefwerelden waarin mensen verkeren en met anderen omgaan, kunnen worden opgevat als een constellatie van elkaar penetrerende sociaal-relatieve ruimten die naarmate ze wijder worden ook onpersoonlijker worden. De aard van de relaties in het privé-domein – intieme en persoonlijke relaties in de gezins sfeer, met familie en vrienden – is van een andere kwaliteit dan de anonieme en onpersoonlijke relaties in het publieke domein. Een overgangsgebied zijn de buurt en het dorp, het parochiale domein (Lofland, 1989). Kenmerkend voor de stad is de aanwezigheid en verwevenheid van het privé-, het parochiale én het publieke domein. Het in volle omvang aanwezige publieke domein is typerend voor de stad. Anonimiteit in het publieke domein heeft in eerste instantie betrekking op de stad en minder op dorpen en buurten. Toch geldt ook voor stedelijke ruimten dat mensen onderlinge betrekkingen aangaan. Zo stelt Webster (2002) dat steden 'naturally fragment into many small *publics*, each of which may be thought of as a collective consumption club' (p. 397) en dat 'most public realms serve *particular* publics and are better received as club realms' (p. 398).

Het deelnemen aan het publieke domein leidt tot bewust dan wel onbewust ervaren contacten met anderen. Voor stedelijke contexten geldt dat we daar vooral ontmoetingen hebben met anderen die onbekend voor ons zijn en over wie we geen informatie bezitten ten aanzien van de persoonlijke identiteit of biografische achtergronden. Slechts op basis van waarneembare kenmerken wordt aan anderen een sociale identiteit toegeschreven, inclusief stereotyperingen.

Gelijkheid

Het tweede kenmerk van relaties binnen het publieke domein is juridische gelijkheid. Dit wil zeggen dat er geen onderscheid bestaat in de mate waarin burgers formeel aanspraak kunnen maken op het publieke domein. 'De straat is van iedereen'. Het publieke domein is, met andere woorden, een niet-hiërarchische sociale orde, waarin gelijkheid en horizontale verhoudingen overheersend zijn. Burgers kunnen, in tegenstelling tot vroeger in de standenmaatschappij, niet op basis van status, klasse of stand dan wel formele gronden meer aanspraak maken op het publieke domein dan anderen, zoals bijvoorbeeld een miljonair niet op basis van zijn vermogen kan afdwingen dat andere gebruikers van het publieke domein aan de kant gaan (Gardner, 1991; Lofland, 1973).

Enigszins haaks daarop staat de tendens om mensen met een deviante en/of marginale levensstijl, zoals bedelende dak- en thuislozen of overlast veroorzakende junks, te weren van deelname. En als dat niet lukt, wordt getracht hun gedrag te reguleren door toezichthouders of door bestuurlijke ordeningsmaatregelen (algemene plaatselijke verordeningen). Dit verschijnsel wordt door Melossi (2000) aangeduid als 'revanche criminology', waarbij de productieve en consumerende middenklasse ongewenste vormen van hinder, overlast en straatcriminaliteit van marginale en niet-productieve gebruikers van de openbare ruimte repressief wil beheersen. Garland (2001, 196) formuleert deze tendens als volgt:

'Convinced of the need to re-impose order, but unwilling to restrict consumer choice or give up personal freedoms; determined to enhance their own security, but unwilling to pay more taxes or finance the security of others; appalled by unregulated egoism and anti-social attitudes but committed to a market system which reproduces that very culture, the anxious middle classes today seek resolution for their ambivalence in zealously controlling the poor and excluding the marginal.'

Maar juist voor grootstedelijke gebieden is een heterogene bevolking kenmerkend, een mix van bevolkingsgroepen met gevarieerde etnische achtergronden en levensstijlen.

Niet-functionele afhankelijkheid

Het derde kenmerk van relaties in het publieke domein is de niet-functionele afhankelijkheid die tot uiting komt in externaliteiten. Maatschappelijke externaliteiten bestaan uit de psychische kosten en baten die worden ervaren door contacten met mensen met kenmerken die negatief of positief worden gewaardeerd door het individu in kwestie (Wingo, 1973). Externaliteiten hebben een sterke invloed op de kwaliteit van leven van burgers en hun welbevinden.

Binnen het privé-domein zijn mensen afhankelijk van elkaar voor immateriële en materiële behoeftebevrediging. In het publieke domein kennen we ook wel positieve externaliteiten, bijvoorbeeld de aanwezigheid van anderen voor een 'gezellig praatje' (vgl. Müller, 1998; 2000) of een uitgaansgelegenheid waar de aanwezigheid van anderen in termen van gezellige drukte wordt gewaardeerd.

Maar in het algemeen ontbreekt deze positieve afhankelijkheid: voor onze materiële en immateriële behoeftebevrediging hebben we veelal andere gebruikers van het publieke domein niet nodig. Ervaren afhankelijkheden zullen zich derhalve meestal openbaren als niet-functioneel en negatief. Het is een relatie 'tegen wil en dank' die tot uiting komt in negatieve externaliteiten, met een zekere mate van gradatie. De sterkte en intensiteit van negatieve externaliteiten – stressoren – is dus variabel. Zo kan een onderscheid worden aangebracht tussen congestie en dichtheid:

'(...) while congestion effects show up mainly in time costs imposed on users of a system, density costs result in the loss of psychic income from adverse changes in social behaviour – increased irritability, social alienation and disorganisation in its many forms' (Wingo, 1973, 11).

Externaliteiten nemen dan ook meerdere vormen aan – beperkingen (een bezette parkeerplaats of een lange rij voor de kassa), hinder en overlast door mobiel telefoneren of auto's met een te ruim bemeten geluidsinstallatie (vgl. Breeuwsma, 2001), in gevaar brengen van een ander door te hard rijden, (af)snijden, bumperkleven (vgl. Levelt, 2001), intimiderend gedrag van groepen rondhangende jongeren – en roepen verschillende reacties op.

Externaliteiten manifesteren zich in principe op tweeërlei wijze: de consumptie op zichzelf en de wijze van consumptie. Bijvoorbeeld: een automobilist maakt gebruik van de snelweg (consumptie op zichzelf) waardoor een deel van de openbare ruimte in beslag wordt genomen, dat niet meer gebruikt kan worden door een ander. Als de automobilist bovendien ver onder de toegestane maximale snelheid rijdt (wijze van consumptie), hindert de automobilist andere weggebruikers die op zijn minst de maximale toegestane snelheid willen rijden.

Functie

Vanuit historisch perspectief is de functie van het publieke domein nogal aan verandering onderhevig geweest (Habermas, 1962/1989; Burgers & Oosterman, 1992). Rond de achttiende eeuw heeft het gestalte gekregen op een wijze zoals we het tegenwoordig nog steeds kennen. De ontwikkeling van de media heeft de noodzaak om het publieke domein te betreden voor het vergaren van nieuws, maar ook voor het voeren van (politieke) discussies verminderd (vgl. Brunt, 1989; Burgers & Oosterman, 1992). Wonen, werken, verkeer en recreatie hoeven niet langer samen te vallen. De opkomst van de auto en mede daardoor de groei van de mobiliteit heeft de functie van vervoer en verplaatsing in het publieke domein aanzienlijk vergroot. Ook de functie als ruimte voor 'carnavalesk' vermaak kan als een van de belangrijkste kernmerken van een 'nieuwe stedelijkheid' worden aangemerkt (vgl. Brunt, 1989; Burgers & Oosterman, 1992). Te denken valt aan de toename van 'stedelijke feesten en rituelen' (Brunt, 1989, 24) zoals Koninginnedag, bevrijdingsfestivals, fun shopping en vrijmarkten. 'De openbare ruimte is een speelplaats geworden: een vrijetijdsmilieu waarin vermaak en vertier centraal staan' (Burgers & Oosterman, 1992, 14). In het verlengde hiervan is

het publieke domein een podium voor het uitdragen van een eigen sociale identiteit, bijvoorbeeld door flaneren. We 'etaleren onszelf: kijken en bekeken worden staan voorop' (ibidem). Door het betreden van het publieke domein kan identificatie door anderen plaatsvinden, waardoor tegelijkertijd de eigen sociale identiteit meer inhoud krijgt (vgl. Gardner, 1991). Voor jongeren en jongvolwassenen vormen 'binnenstedelijke locaties (het) trefpunt waar ontmoeting en collectieve beleving van smaak en gedeelde activiteiten centraal (staan)' (Burgers & Oosterman, 1992, 14). Zo kan een bezoek aan een specifieke locatie een belangrijke bijdrage leveren aan identiteitsverwerving en -versterking, bijvoorbeeld het restaurant waar je gaat eten, de discotheek waar je uitgaat.

Naast deze expressieve functie is er uiteraard de utilitaire functie: de toetreding tot en het verblijf in het publieke domein als een noodzakelijkheid voor de verwerving van diensten en goederen en het bereiken van bestemmingen, bijvoorbeeld boodschappen doen, boeken lenen uit de bibliotheek, woon-werkverkeer. Het publieke domein werkt hier vooral faciliterend.

Gedragregulering binnen het publieke domein

Een belangrijk aspect van het functioneren van de sociale orde is de wijze waarop gedrag binnen het publieke domein door deelnemers daaraan wordt gereguleerd. Behalve de regulering door het strafrecht en ordeningsregels (APV, convenanten, horecaregels) en het handhaven van toezicht en controle door politie, stadswachten, beveiligingsmensen, portiers, huismeesters en medewerkers van woningbouwcorporaties met een (semi-)formeel karakter is er ook een vorm van informele sociale regulering door burgers onderling.

Informele regels in het publieke domein vormen een reguleringscode met een normatief karakter van waaruit geanticipeerd kan worden op het gedrag van de ander. Door een zekere mate van ambiguïteit zijn er interpretatieverschillen mogelijk, maar flagrante schendingen van wederkerigheid van verwachtingen vormen een meer extreme variant. Hier openbaren de negatieve externaliteiten zich in hun volle omvang. Een voorbeeld van een informele regel is achteraanstellen in de rij. In tegenstelling tot semi-formele regels, zoals een streep op de vloer bij het postloket, waarachter eenieder dient te wachten zolang een ander wordt geholpen, kent het informele regelsysteem een dergelijke vorm van explicitering niet. Er kan alleen worden verwezen naar het repertoire van normaal gedrag dat als algemeen bekend wordt voorondersteld. Op deze wijze kan een verbale correctie worden gegeven als 'Doe je dat thuis ook?', maar het gewenste resultaat is lang niet altijd zeker.

Veiligheid, gelijkheid en privacy

Regels zijn gebaseerd op twee bronnen: maatschappelijke conventies en waarden. Maatschappelijke conventies berusten doorgaans op cultureel bepaalde collectieve afspraken om bepaalde handelingen te reguleren als vorm van historisch gegroeid en ongeschreven 'gewoonterecht'. Daarnaast kunnen regels in het publieke domein worden gekenschetst als de meest expliciete afgeleiden van de waarden veiligheid, gelijkheid en privacy.

Veiligheid komt met name binnen de context verkeer duidelijk naar voren. Door het instellen van formele regels met strafrechtelijke sancties bij overtredingen wordt getracht het (menselijk) verkeer in veilige banen te leiden. Daarnaast zijn er informele regels die gericht zijn op het veilige verloop van 'zichzelf verplaat-sende mensen' ('vehicular units') (Goffman, 1971). Een voorbeeld is dat mensen in Nederland veelal rechts op het trottoir lopen. Indien mensen van route veran-deren, wordt de omgeving 'gescand' en wordt getracht 'signalen' aan anderen af te geven dat men van route verandert (vgl. Goffman, 1971). Dit alles om botsingen en dergelijke te voorkomen.

De tweede waarde is gelijkheid. Een bekend voorbeeld is de informele regel 'wie het eerst komt, het eerst maalt' (vgl. Goffman, 1983). Mensen zijn in relatie met andere 'wachtenden' veelal 'onderworpen' aan de regel dat de eerstwachende ook als eerste geholpen wordt en dat anderen niet 'voorkruipen'. Ook in semi-publieke ruimten gelden dergelijke regels, maar de toegankelijkheid en de regeltoepassing daarvan kunnen selectief zijn, bijvoorbeeld bij 'toll goods' als een discotheek, waar een entreeprijs dan wel toelatingsbeleid selecterend werkt, en soms discriminerend.

De derde waarde is privacy. De behoefte aan privacy geldt zowel op mentaal als op fysiek gebied. Op mentaal gebied betekent dit dat mensen zich 'afsluiten' van de omgeving door het creëren van een 'symbolisch schild van privacy' om zich heen (Lofland, 1973, 140), bijvoorbeeld door het dragen van een walkman. De 'personal space' heeft betrekking op de fysieke ruimte die mensen om zich heen creëren om daarmee een fysieke afstand tot elkaar in te nemen (Goffman, 1971, 28).

Een belangrijke regel is dat deze fysieke afstand gegeven de omstandigheden maximaal dient te zijn. Naarmate het aantal direct aanwezigen kleiner is, dient de in te nemen afstand ten opzichte van elkaar groter te zijn. Bij privacy is de context waarin interacties zich afspelen, mede bepalend voor de mate waarin regels van toepassing zijn. Ongeacht hoe druk het is in een supermarkt zullen mensen in de rij voor de kassa een zekere afstand bewaren ten opzichte van degene die voor hen staat. Bezoekers aan een popconcert zullen daarentegen minder moeite hebben met een minieme afstand ten opzichte van elkaar. Een lichte vorm van duwen, lichamelijk contact, zal tot op zekere hoogte geaccepteerd worden. Een andere, meer hinderlijke vorm van lichamelijk contact kan zich voordoen bij het zich tijdens spitsuren naar binnen wurmen in het openbaar vervoer, waarbij dan het recht van de brutaalste geldt. Dergelijke ongewenste 'intimiteiten' kunnen leiden tot boze blikken, zelf gaan voordringen of gescheld. De reden dat mensen zich (doorgaans) aan de regels houden, is enerzijds de behoefte aan sociale orde-ning en voorspelbaarheid en anderzijds het vermijden of voorkomen van sancties bij overtredingen. Zich houden aan regels uit angst voor sancties kent zowel een instrumentele als een normatieve oorsprong (vgl. Komter e.a., 2000). De eerste heeft betrekking op de instrumentele 'schade' bij overtreding van regels, bij-voorbeeld een boete of gevaar. De normatieve oorsprong heeft ermee te maken dat overtreding van regels gepaard gaat met gevoelens van ongemak, schuld of schaamte door een discrepantie tussen gedrag en verinnerlijkte opvattingen.

Afhankelijk van het soort regels zijn sancties formeel, informeel of semi-formeel van aard. Formele sancties zijn verbonden met strafrechtelijke reacties. (Semi-) informele sancties vormen een diffuser terrein. Een belangrijke informele sanctie is publieke, morele afkeuring door anderen, bijvoorbeeld ridiculisering, roddelen, corrigeren. Daarnaast kan het overtreden van regels leiden tot persoonlijke gevoelens van ongemak, onbehagen en schaamte als vorm van zelfsanctionering.

Geweldsincidenten in het publieke domein nader beschouwd

Voortbouwend op de beschrijving van kenmerken van het publieke domein in de vorige paragraaf beschrijven wij de implicaties hiervan voor ontmoetingen tussen onbekenden in het publieke domein.

Publiek domein als latent conflictueus

Op basis van de kenmerken van het publieke domein kan worden gesteld dat dit voldoet aan de twee condities die bepalend zijn voor het 'probleem van de sociale orde', een materieel en een moreel tekort (Komter e.a., 2000, 26). Daarmee is dit domein potentieel conflictueus.

Materieel tekort

De niet-functionele afhankelijkheid van relaties in het publieke domein kent haar oorsprong in de aard van de vrij toegankelijke, openbare, geografische ruimte. Mensen kunnen namelijk in principe niet worden uitgesloten van consumptie c.q. gebruikmaking van dit domein. Dit geldt evenwel niet voor bepaalde semi-publieke goederen als 'club goods'. Zo kan een tennisclub contributie vragen, banen verhuren en regels opstellen voor het gebruik ervan (allocatie en selectie/toegang). Daarentegen is de consumptie van de openbare ruimte wel rivaliserend van karakter. De ruimte waarvan iemand gebruik maakt, kan niet door een ander worden gebruikt (ondeelbaarheid), zoals bijvoorbeeld een parkeerplaats. De schaarste in het publieke domein maakt dat dit wordt gekenmerkt door een materieel tekort. Dit lijkt met name opgeld te doen voor grootstedelijke gebieden, met rivaliserende publieksgroepen en functies van grondgebruik.

Bovendien zal intensivering van het gebruik van het publieke domein door een toename van mobiliteit en activiteiten gericht op vermaak en vertier (expressieve functie) de druk op het publieke domein vergroten (toename materieel tekort). Dit maakt de verdeling van de schaarse ruimte zowel bij de consumptie op zichzelf als bij de wijze van consumeren problematischer.

Moreel tekort

Het publieke domein wordt tevens gekenmerkt door een moreel tekort, dat wil zeggen dat in het spanningsveld tussen eigen en algemeen belang het eigen belang veelal prevaleert (Komter e.a., 2001, 26).

Nadere analyse leert dat dit morele tekort in het publieke domein evident is. In interacties tussen mensen kunnen twee mentale toestanden worden onderscheiden, de 'hedonic mode' en de 'agonic mode' (Chance, 1988; De Vos, 2004). De hedo-

nic mode is een mentale toestand met bijbehorende emoties en cognities, waarin de relatie met een ander gepercipieerd wordt in termen van wederkerigheid en vertrouwen (het reciprociteitscomplex) (De Vos, 2004). Daartegenover staat de agonie mode waarin de relatie met een ander gepercipieerd wordt in termen van status en competitie (het statuscompetitiecomplex) (ibidem). Beide 'modes of behaving' vormen voor het individu richtinggevend gedragsopties. Hoewel zich tussen beide tal van mengvormen bevinden, zijn deze tussenliggende gedragsopties minder helder en kunnen deze zelfs gepaard gaan met gevoelens van ambigüiteit en ongemak. Bijvoorbeeld: de verkoop van een fiets aan een vriend waarbij het streven naar maximale winst (agonie mode) op gespannen voet staat met vriendschappelijke gevoelens (hedonice mode).

Kenmerkend voor het publieke domein is het ontbreken van een tweetal belangrijke voorwaarden die nodig zijn voor het ontwikkelen van gevoelens van wederkerigheid: herhaalde ontmoetingen die tot uiting komen in intimiteit en onderlinge afhankelijkheid in emotionele en relationele zin. Individuen zullen ontmoetingen en contacten met anderen in het publieke domein dan ook veelal percipiëren in termen van competitie (agonie mode) en eigenbelang.

Voorzover er situaties zijn waarin individuen elkaar bejegenen volgens het principe van wederkerigheid, bijvoorbeeld iemand voor laten gaan bij de kassa in de supermarkt, vinden dergelijke bejegeningen vaak plaats op duidelijke voorwaarden van minimaal één der betrokkenen. Iemand die een ander laat voorgaan bij de kassa zal niet accepteren als er vervolgens nog drie anderen voorgaan. Indien aan deze voorwaarden niet wordt voldaan of als ze worden geschonden, zal de wederkerigheid verdwijnen en de 'relatie' worden verbroken. Hiermee verschilt de zogenaamde wederkerigheid in het publieke domein fundamenteel van wederkerigheid in primaire relaties, waarin investeringen in relaties na schendingen niet meteen worden opgegeven.

Daarnaast zijn er verschillende redenen aan te voeren voor deze vormen van ogenschijnlijke wederkerigheid (Müller, 1998; 2000). Een eerste is dat gesprekken tussen individuen die onbekend voor elkaar zijn een 'onderdeel zijn van de vaste omgangsnorm' in bepaalde ruimten, zoals campings (Müller, 1998, 597). Goffman (1963) noemde deze ruimten 'open regions'. Een tweede is 'triangulation', het proces waarbij een gedeelte ervaring van een gebeurtenis mensen aanzet tot een gesprek (Whyte, 1988). Ten slotte kan het herkennen van elkaar als behorend tot dezelfde groep aanleiding zijn om in contact te treden: 'mutual accessibility' (Goffman, 1963) en 'kinship claims' (Gardner, 1994). Denk bijvoorbeeld aan Nederlanders die elkaar niet kennen en elkaar in het buitenland ontmoeten.

Vertrouwen en gevoelens van reciprociteit zijn echter geen vanzelfsprekendheid binnen het publieke domein en zullen veelal overvleugeld worden door gevoelens van onverschilligheid en afzijdigheid (vgl. 'cultuur van afzijdigheid', RMO, 1998). In de spanningsverhouding tussen andermans dan wel algemeen én eigen belang zal de laatstgenoemde optie daarom veelal prevaleren.

Wisselwerking

Beide tekorten hangen nauw met elkaar samen. Enerzijds wordt het morele door het materiële tekort versterkt. Zo maakt de schaarste van het publieke domein het rekening houden met de ander minder vanzelfsprekend. Naarmate een parkeerplaats voller raakt, zal bijvoorbeeld de 'strijd' om de overgebleven parkeerplaatsen in heftigheid toenemen ('competitieve perceptie'). Anderzijds maakt het materiële tekort rekening houden met de ander doorgaans noodzakelijk. Een automobilist zal op een drukke weg (materieel tekort) meer rekening moeten houden met de medeweggebruikers dan wanneer de weg vrijwel verlaten is.

Dit conflictueuze karakter van het publieke domein wordt op verschillende manieren versterkt. Zo betekent gelijkheid in relaties dat hiërarchische verhoudingen ontbreken, waardoor een natuurlijk reguleringsprincipe ontbreekt. Daarnaast maken onderlinge anonimiteit en ontbrekende afhankelijkheid de informele sanctionering binnen het publieke domein beperkt. Enerzijds omdat een corrigerend (non-)verbaal oordeel van een onbekende veelal minder impact heeft dan een terechtwijzing van een bekende waarmee men een meer intieme afhankelijkheidsrelatie onderhoudt. Anderzijds kunnen burgers voor het corrigeren en terechtwijzen van de ander slechts teruggrijpen op dergelijke (non-)verbale correcties. Gebruikers van de publieke ruimte hebben bijvoorbeeld niet de mogelijkheid hinderlijke gebruikers uit te sluiten. De sanctiecapaciteit binnen het publieke domein betreffende relaties tussen gebruikers is derhalve beperkt.

Twee voorbeelden

Aan het onderzoek van Beke e.a (1999; 2001) ontlelen we een tweetal voorbeelden van geweldincidenten op basis van processen-verbaal. Het volgende *verkeers-incident* illustreert de wijze waarop beide tekorten samenhangen en uiteindelijk aan de basis liggen van een gewelddadige confrontatie:

'Op een gegeven moment wilde ik invoegen op de baan voor rechtdoor. Ik gaf richting aan om duidelijk te maken dat ik in wilde voegen. Naast mij reden S1 en S2. Het was ongeveer 7 meter voor het stoplicht. S1 liet mij er niet tussen' (aldus D1, proces-verbaal; S=slachtoffer, D=dader).

...

'Ik zag dat op de baan voor rechtsaf een auto aankwam die eerst voor het grootste gedeelte de rij met auto's, voor rechtdoor, voorbij reed en vervolgens in wilde voegen in de baan voor rechtdoor. De auto (D1) wilde voor mij invoegen. Ik zat op dat moment dicht op de auto die voor mij reed dus de auto kon er niet tussen' (aldus S1, proces-verbaal).

Hoewel het slachtoffer de uiteindelijke dader er niet tussen laat met als reden dat er te weinig ruimte was (materieel tekort), blijkt uit nadere analyse dat het slachtoffer 'zich ergert aan het feit dat mensen die op een strook voor rechtsaf staan nog worden ingehaald door automobilisten die op de strook voor rechtdoor proberen iets verder naar voren in te steken, asociaal'. Het slachtoffer blijkt dus

weinig genegen rekening te houden met de invoegende automobilist. Deze ergernis doet het slachtoffer besluiten de uiteindelijke dader er niet tussen te laten (moreel tekort). Hierin schuilt tevens een zekere competitieve perceptie van het verblijf in het publieke domein. Door zijn reeds bestaande afkeer van dergelijke verkeersdeelnemers weet het uiteindelijke slachtoffer van tevoren al dat hij hen zeker niet de ruimte zal geven om in te voegen.

Ook de dader percipieert de situatie in termen van competitie. Voor hem is meteen duidelijk dat de ander hem er niet tussen wil laten. De mogelijkheid dat er daadwerkelijk te weinig ruimte is, wordt door de dader kennelijk niet in overweging genomen. Dit toeschrijven van een negatieve betekenis aan andermans handelen (competitieve perceptie) wordt door het slachtoffer bevestigd als hij zijn middelvinger opsteekt. Voor de dader is dat aanleiding 'genoeg' om verhaal te komen halen en het slachtoffer uiteindelijk te 'trakteren' op enkele klappen.

Het volgende *uitgaansincident* beschrijft vooral het belang van het morele tekort en competitieve perceptie:

'D. is behoorlijk dronken en loopt naar buiten [uit een discotheek, JKD / SM] om wat frisse lucht te halen. Als hij net buiten is stoten hij en S. [die vergezeld wordt door enkele vrienden en vriendinnen, JKD / SM] tegen elkaar aan en kijken ze elkaar vuil aan. S. meldt niets over het botsen en zegt alleen dat D. vuil naar hem keek en niet andersom. S. heeft toen, naar eigen zeggen, tegen D. 'wat moet je' gezegd. Hierna ontstond volgens beiden een scheldpartij, waarna de meningen weer zijn verdeeld over wie de eerste duw gaf. Ze geven elkaar de schuld. Na de duw ontstaat een vechtpartij.'

Vorenstaand incident ontaardt uiteindelijk in een steekpartij wanneer de dader meent een klap op zijn achterhoofd van een vriend van S. te hebben gekregen. Hoewel de meningen verdeeld zijn over de aanleiding, blijkt duidelijk dat een relatief simpele externaliteit, het aanstoten, ontaardt in een competitieve perceptie en uiteindelijk tot een 'character contest' (Goffman, 1971). Het uiteindelijke slachtoffer blijkt door te vragen 'wat moet je' geenszins van plan om onder te doen voor de ander. Een duw laat de zaak verder escaleren.

Dit onderstreept het vasthouden aan het principe van gelijkheid (niet onder willen of hoeven te doen voor de ander) van relaties in het publieke domein, waardoor een natuurlijke hiërarchische verhouding als regulerend mechanisme ontbreekt. De actie-reactiereeks kan worden gezien als pogingen om de eigen identiteit te beschermen tegenover de aanwezige anderen (publiek domein als podium). Gewoon doorlopen zou voor beide partijen gezichtsverlies betekenen. Dit blijkt ook uit het feit dat, nadat de dader veronderstelt door een tweede persoon (een vriend van S.) te zijn geslagen, naar de auto gaat om een mes te halen. Het (latere) slachtoffer grijpt dit echter niet aan om zich uit de voeten te maken, maar blijft wachten totdat de uiteindelijke dader weer terugkeert.

Conclusie: risico's in het publieke domein

In het voorgaande is een sociologisch kader geschetst met betrekking tot kenmerken van het publieke domein, opgevat als een sociale (interactie-)orde in de fysieke openbare ruimte. Relaties tussen mensen in het publieke domein worden gekenmerkt door anonimiteit, gelijkheid en niet-functionele afhankelijkheid. De door ons geconstateerde combinatie van materieel en moreel tekort, de perceptie van negatieve externaliteiten van de ander als een 'aanslag' op de eigen identiteit en het eigen gelijk, maakt het publieke domein tot een latent conflictueuze sociale (interactie-)orde. De wisselwerking tussen ervaren materiële en morele tekorten bij gebruikers van het publieke domein kunnen leiden tot confronterende ontmoetingen (zie de voorbeelden). Daarbij zullen persoonskenmerken, bijzondere omstandigheden, stressfactoren, aanwezigheid van omstanders en groepsdynamiek, interactiestijlen en identiteitspresentatie eveneens een rol spelen. Aanleiding voor gewelddadige uiteenzettingen tussen gebruikers van het publieke domein zijn toch vooral de in dit domein verankerde en als 'trigger' werkende structureel aanwezige kenmerken. Een fraai voorbeeld is de film *Falling Down* (VS 1993, regie Joel Schumacher) waarin een van de hoofdrolspelers (Michael Douglas) laat zien hoe in ontmoetingen met onbekenden – en in relatie met zijn persoonlijke omstandigheden: werkloos, gescheiden met omgangsverbod, verjaardag dochter die hij desondanks wil bezoeken – de ervaren materiële en morele tekorten op het (semi-)publieke domein tot dusdanige frustraties leiden dat hij 'flipt'.

Hoewel geweld op het publieke domein dan ook niet ongewoon en in zekere mate soms onvermijdelijk is, zien we tegelijkertijd dat talloze dagelijkse ontmoetingen tussen onbekenden ('fleeting relationships', Lofland, 1989) meestal onprobleematisch verlopen. Incidentele 'botsingen' nemen doorgaans, via lichaamstaal en expressieve gebaren, de vorm aan van verbale confrontaties die kunnen escaleren in zowel intensiteit als aantal betrokkenen, en uitmonden in geweld.

Literatuur

- Bauman, Z. (1999). *In search of politics*. Cambridge: Polity Press.
- Beke, B.M.W.A., Haan, W.J.M. de & Terlouw, G.J. (1999). *Geweld; gemeld en geteld*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
- Beke, B.M.W.A., Haan, W.J.M. de & Terlouw, G.J. (2001). *Geweld verteld; daders, slachtoffers en getuigen over 'geweld op straat'*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
- Blok, A. (1991). Zinloos en zinvol geweld. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 18, 189-207.
- Borgdorff, L.R., Jackson, J.J., Voert, M.J. ter & Wilsem, J.A. van (1997). *Geweld in Hollands Midden 1992 - 1996; onderzoeksrapport*, Leiden: NSCR.
- Breeuwsma, G. (2001). Verlos mij van des mensen overlast, *Justitiële verkenningen*, 27, 10-24.
- Brink, G. van den (2001). *Geweld als uitdaging. De betekenis van agressief gedrag bij jongeren*. Utrecht: Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn.
- Brunt, L. (1989). *De magie van de stad*. Meppel: Boom.
- Brunt, L. (1991). Omgaan met stedelijk gevaar, *Sociologische Gids*, 74-94.

- Burgers, J. & Oosterman, J. (1992). Het publieke domein. Over de sociale constructie van de openbare ruimte. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 19, 3-21.
- Chance, M.R.A. (1988). A system synthesis of mentality. In: M.R.A. Chance (ed.). *Social Fabrics of the Mind*. London: Lawrence Erlbaum, 37-60.
- Fraser, N. (1992). Rethinking the public sphere. A contribution to the critique of actually existing democracy. In: C. Calhoun (ed.), *Habermas and the public sphere*. Cambridge: The MIT Press, 109-142.
- Gardner, C.B. (1991). Stigma and the public self. *Journal of Contemporary Ethnography*, 20, 251-263.
- Gardner, C.B. (1994). A family among strangers: Kinship claims among gay men in public places. In: E.H. Spencer & H.L. Lofland (eds.). *Research in community sociology. Supplement 1. The community of the streets*. Greenwich: Jai Press, 95-118.
- Garland, D. (2001). *The culture of control: crime and social order in contemporary society*. Oxford: Oxford University Press.
- Goffman E. (1963). *Behavior in Public Places. Notes on the social organization of gatherings*. New York: Free Press.
- Goffman, E. (1971). *Relations in public. Microstudies of the public order*. New York: Harper & Row.
- Goffman, E. (1983). The interaction order. *American Sociological Review*, 48, 1-17.
- Goldin, K.D. (1977). Equal access vs. selective access: A critique of public goods theory. *Public Choice*, 29, 53-71.
- Haan, W.J.M. de (2003). Motieven van plegers van geweld op straat. *Mens & Maatschappij*, 77, 35-52.
- Habermas, J. (1962/1989). *The structural transformation of the public sphere*. Cambridge: The MIT Press.
- Hajer, M. & Halsema, F. (1997). Land in zicht! In: M. Hajer & F. Halsema (red.). *Land in zicht! Een cultuurpolitieke visie op de ruimtelijke inrichting*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker en Wiardi Beckman Stichting, 11-28.
- Hajer, M. & Reijndorp, A. (2001). *Op zoek naar nieuw publiek domein. Analyses en strategie*. Rotterdam: NAi uitgevers.
- Kan, J. van, Versteegh, P. & Meesters, P. (1998). *Zinloos geweld, beter bekeken. Een probleem-inventarisatie van de aard en omvang van zinloos geweld in de regio Haaglanden*. Den Haag: Politie Haaglanden Informatieknooppunt Analyse & Research.
- Komter, A.E., Burgers, J. & Engbersen, G. (2000). *Het cement van de samenleving. Een verkennende studie naar solidariteit en cohesie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Levelt, P.B M. (2001). Boze agressie in het verkeer; een emotietheoretische benadering. *Justitiële verkenningen*, 27, 95-109.
- Lofland, L.H. (1973). *A world of strangers. Order and action in urban public space*. New York: Basic Books.
- Lofland, L.H. (1989). Social life in the public realm. A review. *Journal of Contemporary Etnography*, 17, 453-482.
- Maas, C. (2002). Justitie en strafrechtpleging. In: *Sociaal en Cultureel Rapport 2002*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2002, 621-692.
- Melossi, D. (2000). Changing representations of the criminal. *British Journal of Criminology*, 40, 296-320.
- Müller, T. (1998). Betrokkenheid bij het publieke domein. Vriendelijke gesprekken tussen vreemden. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 25, 588-605.
- Müller, T. (2002). *De warme stad. Betrokkenheid bij het publieke domein*. Utrecht: Uitgeverij Jan van Arkel.

- RMO (Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling) (1998). *Verantwoordelijkheid en perspectief. Geweld in relatie tot normen en waarden*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Schuyt, C.J.M. (1999). Publiek geweld. *Delikt en Delinkwent*, 29, 383-388.
- Timmer, J. (2003). Geweld tegen de politie. *Mens & Maatschappij*, 77, 59-74.
- Vos, H. de (2004). Community and human social nature in contemporary society, Analyse & Kritik. *Zeitschrift für Sozialtheorie*, 26, 7-29.
- Vries, J. de, Boomsma, P.R., Bisschop, B., Sterenberg, J. & Versteeg, J. (1998). *Begaan met uitgaan. Een verkenning naar uitgaansgeweld in de Leeuwarder binnenstad*. Leeuwarden: Politie Friesland.
- Webster, C. (2002). *Property rights and supply of public goods*. Chicago: MacNally.
- WODC (Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum) (1999). *Zinloos geweld. Momentopname*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Whyte, W.H. (1988). *City. Rediscovering the center*. New York: Double Day.
- Wingo, L. (1973). The quality of life: Towards a microeconomic definition. *Urban Studies*, 10, 3-18.
- Young, H., Kan, J. van & Versteegh, P. (1998). *Zinloos geweld, overdreven of onderbelicht*. Den Haag: Politie Haaglanden.